

**DEĞİŞİM VE HİVE HANLIĞI: YENİ BİR KANAL VE HAREZM
VAHASINDA ETNİK ÇATIŞMANIN DOĞUŞU, 1870- 1890**

(Central Asian Survey, 2014, Vol. 33, No. 2, 232- 245.)

**"Povorot and the Khanate of Khiva: a new canal and the birth of ethnic conflict
in the Khorazm oasis, 1870s–1890s"**

Akifimu Shioya*

Çeviren: Aysel ERDOĞAN**

Önceki araştırmada 1873 yılında Hive Hanlığı üzerinde Rus himayesinin oluşturulmasının ardından Türkistan'daki Rus sömürge otoritesinin 1910 yılına kadar müdahalesizlik (non intervention) sürdürdüğü vurgulanmıştır. Fakat Rus yöneticileri ve sulama planlayıcıları, XVIII. yüzyıldan itibaren Emperyal Rusya'nın takip ettiği amacı olan Amu Derya'dan Hazar denizine doğru geçişi gerçekleştirmek için hanlıktaki sulama konularına müdahil olmayı sürdürmüşlerdir. Bu çabaların en tipik örneği bu değişime yönelik 1894 yılında yapımına başlanılan Yeni Lawzan Kanalının başarısızlıkla sonuçlanan inşasıdır. İnşa yerli nüfusun seferber edilmesiyle kolaylıkla sonuçlanacağı varsayımı altında yeterli inceleme olmaksızın başlatılmıştır. Bu durum 1899 yılında doğrudan Yomut Türkmenlerinin ayaklanmasına sebep olmuştur. Sonradan 1920 yılında Özbekler ve Türkmenler arasında su meseleleri üzerine etnik bir çatışma olarak yorumlanan, Hive hükümeti ve Türkmenler arasında uzun süren çatışmaların başlangıç noktası olarak yorumlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Lawzan Kanalı; Hive Hanlığı; Yomud Türkmenleri; sulama politikası, Orta Asya'da Rus egemenliği.

Giriş

1860 yılının ikinci yarısında, Rus Ordusu Orta Asya'nın güney yerleşik bölgelerine geniş ölçekli bir askeri işgal başlattı. Sonucunda Hive Hanlığının Rus İmparatorluğunun himayesine girdiği 12 Ağustos 1873 tarihli barış anlaşması ile karara bağlandı. Hive, Hanlık içerisinde Müslüman reformist bir grup olan Genç Hivelilerin Kızıl ordunun yardımı ile rejimi devirdiği Şubat 1920'ye kadar yaklaşık elli yıl Rusya'nın hamiliğinde varlığını sürdürdü.

Önceki araştırmada barış korunduğu sürece Rus hükümetinin Hive'nin yönetim ve iç meselelerine müdahale etmediği ve böyle bir müdahalesizlik politikası altında hanlığın bütün yönetimi ve sosyal yapısı değişmeden kalmıştır (Bregel 1992, 203).¹ Ia. G. Guliamov Türkmenler ve Özbekler arasında su meseleleri üzerine devam eden tarihsel düşmanlığın bölgede sabit olduğunu ve iki parti arasındaki anlaşmazlığın

---

* Beşeri ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Tsukuba Üniversitesi, Ibaraki, Japonya
Email: akifumi_ mwene98@msn.com

** Arş Gör. KSÜ, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, (aysel88aysel@hotmail.com)

¹ Son zamanlarda, A. Erkinov (2011) Rusya'ya karşı direnişin bir yolu olarak, Seyyid Muhammed Rahim Han'ın idaresi altında (1864- 1910) Hive sarayının zengin kültürel faaliyetleri üzerine yoğunlaşmıştır.

Değişim ve Hive Hanlığı: Yeni Bir Kanal ve Harezmi Vahasında Etnik Çatışmanın Doğuşu, 1870- 1890/ Aysel Erdoğan

sonlandığı Rus Ekim İhtilaline kadar bitmediğini iddia etmiştir (1957, 236).² E. Pravilova'nın "İmparatorluğun Nehri" tartışması 1870 ve 1890 yılları arasında, Amu Derya'nın Hazar Deniziyle bağlanması konusunda ilgisini yeniden canlandırmıştır. Rusya ileri sürülen bu çalışmalarını Orta Asya'daki Rus İmparatorluk politikasının ve uygarlık ve uygarların Rus kavramsallaştırmasının ütopyik planları olarak nitelendirmiştir. Bu projeler bilimsel ve teknik kesinlikteki eksiklikler nedeniyle 1890 yılında unutuldu ancak Sovyet döneminde yeniden ortaya çıktı. (Pravilova 2009). Pravilova'nın makalesi bize hanlık içerisindeki bölgelerdeki saptırma planları ile ilgili sulama çalışmaları sürecinin analizi vasıtasıyla müdahalesizlik politikasının yeniden incelenmesi için yardımcı olmaktadır. Ancak bu çalışma bu sulama çalışmalarının 1890'da yerli politika ve toplum üzerine etkilerini gözden kaçırmış ve Orta Asya arşivlerinde var olan zengin materyalleri kullanmamıştır.

Bu makale 1894 yılında yapımına başlanılan Yeni Lawzan Kanalının başarısız inşası ve bu durumun Hive Hanlığı, özellikle Hive- Türkmen (Yomut) ilişkileri üzerine etkilerine odaklanmıştır. Bu inceleme Rusya'nın "müdahalesizlik" politikasının ve Harezmi'deki su meseleleri ile ilgili Özbek- Türkmen düşmanlığının tarihsel yapısının yeniden değerlendirilmesine neden olmuştur. Bu makalede üç çeşit kaynak kullanılmıştır: 1)Hive'de yazılmış Türkçe yerli kaynaklar; 2) Rus yöneticiler ve sulama teknisyenleri tarafından yazılmış yayınlanmış veya yayınlanmamış raporlar ve makaleler; 3) hanlık ve Türkistan'daki genel valilik arasındaki yazışmalar (Amu Derya başta olmak üzere), raporlar, Rus askeri valilerin muhtıraları ve Türkmenlerden gelen dilekçeler gibi Hive Hükümeti ve Türkistan'daki Rus hükümetinin arşiv kayıtları.

Hive Hanlığında Türkmenler

XVI. yüzyılın başlarında, göçebe Özbeklerden bir grup Orta Asya'nın güney vaha bölgelerinden biri olan Harezmi'yi işgal etti ve Hive Hanlığı'nı burada kurdu. Göçebe Özbekler XIX. yüzyılın ortalarında aşama aşama yerleşik yaşam tarzını benimsemişler, bu durum Harezmi'deki yerleşik Türk topluluğu olan Sartlar'la karışmalarını beraberinde getirdi. (Zadykhina 1952, 332- 333). Göçebe Türkmenler XVII. Yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar, toplu şekilde Hazar denizinin doğu kıyılarından Harezmi'ye ve Horosan'ın kuzey kısmına göç ettiler. Hive Hanları Hanın ordusuna asker almaya başladılar. Fakat, XVIII. yüzyılın sonuna kadar yaşanan dış işgallerin yanı sıra iç karışıklıklar hanlık içerisindeki Türkmenlerin yerleşik yaşama geçmesi için sınırlı fırsatlar sağladı (Bregel' 1961, 23).

1804'te Özbek Kongrat kabilesinin lideri tahta çıktı ve hanlıkta Kongrat hanedanını (1804- 1920) kurdu. Kongrat hanları rakip Özbek reislerini devirdi, XIX. yüzyılın ilk yarısında başta Yomutlar olmak üzere Türkmenlerden toplanan süvariler (nöker) ile hanlığın etrafındaki bölgelere yıllık askeri seferler düzenlenmeye başlandı. Bu şartlarda bu kişiler askeri zorunluluklar karşılığında (Hanın ordusuna nöker sağlama) arazi vergisi (salgut) ve angarya (bigar)dan muaf tutulacaktı, Türkmen kabilelerinin büyük çoğunluğu atlık arazi aldı, Han tarafından başlıca Hanlığın batı kesimindeki yeni sulanan alanlardan tahsis edilen bu araziler angarya sistem vasıtasıyla yerleşik ve yarı yerleşik toplulukların seferberlikleri ile genişletildi (Bregel 1990; Komae 2001; Shioya 2011).³ 1830'lu yıllarda XIX. yüzyılın başlarında Karakalpak reisi tarafından inşa edilmiş olan ve hanlığın batı kısmına su desteği sağlayan Lawzan kanalına kadar Amu Derya'dan su baskını oldu, burada sulama

² A. Koshchanov'un (1964) Rus koruması altında Hive'deki sulama faaliyetleri üzerine araştırması, birçok açıdan benzersiz olmasına rağmen Guliamov'un çalışması ile neredeyse aynı konumda yer almıştır.

³ 12 günlük zorunlu angarya sistemi yerleşik arazi vergi mükelleflerinden yıllık olarak işletilir.

Değişim ve Hive Hanlığı: Yeni Bir Kanal ve Harezmi Vahasında Etnik Çatışmanın Doğuşu, 1870- 1890/ Aysel Erdoğan

sistemi geliştirdi ve 1830 ve 1840'lı yıllarda Türkmenlerin yerleşik düzene geçmesine neden oldu (Shioya 2011, 119- 124).⁴ Fakat, Türkmenler yerleşik nüfusun sulama çalışmalarına dayanan kapsamlı tarımla meşgul oldular (ana kanalların inşası ve sürdürülmesi başta olmak üzere). XIX. yüzyılın ilk yarısında, Harezmi'deki Türkmen nüfusun neredeyse yarısını oluşturan Yomut kabilesi, tüm vaha nüfusunun dörtte birini oluşturdu. Horosan'ın kuzey kesiminden göç eden kabileler ile kıyaslandığında hanlık içerisinde en geniş ikinci Türkmen kabilesi olan Chowdur ve Yomutlar arasında pastoralistlerin yüksek oranının farkına varmalıyız (Bregel' 1961, 42, 45-69).

Fakat, Muhammed Emin Han (1846- 1855) hanlığın batı kesimindeki sulanan arazilerin genişletilmesini terk etti. O Yomut rahatsızlıklarını bastırmak için Lawzan kanalının en düşük akımında Tash Bogat barajının inşası emretti. Muhammed Emin Han'ın ölümünün hemen ardından çıkan taht veraseti mücadelesi sırasında Yomutlardan Ata Murad Han önderliğinde, 1867'ye kadar devam eden Türkmen isyanı çıkarıldı. Bu isyan sırasında, 1857'de Seyyid Muhammed Han (1857-1864) Lawzan'ın en üst kısmında suyun akışını tamamen kapatan set inşa edilmek suretiyle isyancı Türkmenlerin su desteğinin kesilmesini emretti. Bu önlemler hanlığın batı kısmında yeni sulanan arazileri büyük hasara uğrattı. Başka arazilere gitmesi gereken Yomut Türkmenleri, ya Harezmi vahasının batı kıyısında kaldı ya da sığın yetiştirmek için Hazar Denizi'nin kıyılarına göç etti (Shioya 2011, 129).

Fakat bizim, önceki araştırmalar tarafından göz ardı edilmiş bir gerçeğe dikkat çekmemiz gerekmekte olup, 1867 yılında Seyyid Muhammed Rahim Han ve Ata Murad Han arasında yapılan barışın neticesinde, 1830 ve 1840'lı yıllarda sulanabilen arazilerin bir kısmı yenilenmeye çalışıldı. 1869'da han Eski Ürgenç'e su desteği sağlamak için Amu Derya'nın kollarından biri olan Sevganlı'dan, akıntı yönünde, Han'ın kanalı doğrultusunda Yakup Bey Kanalının inşası emretti. 1872'de Muhammed Murad Divanbeyi Suhbat Yarghan vasıtasıyla Şah Murad kanalına su getiren, Lawzan kanalının üzerinde şeritin üst kısmında Divanbeyi Yarghan'ı inşa etti, bazı Türkmen grupları bu kanal boyunca tarım yapmaya başladı (Shioya 2011, 129). Bu politika aşağıda göreceğimiz üzere, Hive Hanları tarafından sürdürüldü ve 1900'e kadar devam etti. Fakat Rus yöneticiler ve sulama planlayıcıları aşağıdaki sorunları göz ardı ettiler: Türkmenler Hanlık içerisinde ne zaman girecekler, Kongrat hanlarının idaresi altında hanlığın batı kısmında genişletilmiş olan araziler ne zaman ve nasıl sulanacaktır.

Değişim ve Yeni Lawzan Kanalının inşası

Rusya'nın Amu'nun suyunu onun 'Eski Yatağı' (*staroe ruslo*) vasıtasıyla Hazar Denizine yönlendirme girişimleri I. Peter'in hâkimiyeti dönemine kadar gitmektedir (1682- 1725). Fikrin esasları aşağıdaki gibidir: Amu Nehrinin Hive Hanları tarafından özgün şekildedir yapılarak yönlendirildiğine inanan Ruslar nehrin Hazar içine ilerleyebileceğine inandılar. Bundan dolayı Ruslar orijinal halinde Amu'yu restore edebileceklerini ve Hindistan'a doğru bütün bir su yolu kurabileceklerini düşündüler (Morrison 2008, 231- 232). Hatta bu plan I. Peter tarafından Hive ve Hazar Denizi'nin doğu kıyılarına kadar uzatılmış olan, 1714- 1717'de Prens Bekovich Cherkaskii'nin başarısız seferlerinde görüldüğü gibi, on sekizinci yüzyılın başlarından itibaren Hive'ye karşı yapılan Rus seferlerinin nedenlerinden biri olmaya başladı. Sadece 1869'da Kafkas genel valisi grandük Mikhail Nikolaevich'in girişimi

---

⁴ 1830-31'de, Allah Kuli Han, on altıncı yüzyılın ortalarına kadar Harezmi'nin merkezi şehri olan ve Amu Derya'nın yönünün değişikliğinden dolayı harap olmuş olan, Eski Ürgenç'in restore edilmesini emretti (Shioya 2011, 119).

Değişim ve Hive Hanlığı: Yeni Bir Kanal ve Harezm Vahasında Etnik Çatışmanın Doğuşu, 1870- 1890/ Aysel Erdoğan

sayesinde suyun yönünü değiştirme planında ciddi bir ilerleme sağlandı (görev yılı 1862- 1882) (Glukhovskoi 1893, 53-55, 86).

Rusya'nın 1873'te Hive'yi işgalinden sonra 1878 yazında Amu Derya'dan Lawzan ve Deryalık (yani Eski Yatak) üzerindeki barajlara su baskını oldu. Rus basını ve ilmi topluluk bu olayı nehrin önceki durumuna dönebileceğinin bir delili olarak aldı (Pravilova 2009, 263). Rus yöneticiler ve sulama planlayıcıları bu proje için çeşitli nedenlerle potansiyel başlangıç noktası olarak Lawzan kanalının etrafındaki alanlara bakmışlardır: 1) bu kesimde çok fazla çamur toplanmadığı için Lawzan kabul edilebilir ve Eski Yatağa yeteri kadar su sağlayabilir; 2) 1850 öncesi sulama ağının kalıntıları kullanmak mümkündür ve 3) değişim ile Hoca Eli ve Kongrat (Hanlığın kuzey kesmi)'in kurumasının neden olduğu hasar sınırlı olacaktır.⁵ A. I. Glukhovski 16 Ağustos 1879'da Çar II. Alexander tarafından Aral ve Hazar Denizi arasında Amu Derya nehrinin Eski Yatağının araştırma seferinin başı olarak (*Ekspeditsiia po issledovaniiu Starogo rusla r. Amu- Dar'i mezhdü Aral'skim i Kaspiiskim moriami*) atandı (Glukhovskoi 1893, 86- 89). Grandük Nikolai Konstantinovich iki kez (1879 ve 1890'da) Amu Derya'nın aşağı havzasını ziyaret etti ve handan Lawzan ve Deryalık üzerinde kalan barajların yıkılmasını rica etti, bu rica kısmen yerine getirildi (Pravilova 2009, 267- 275).⁶ 1878 sel araştırmalarına katılmış olan Kh. V. Gel'man 1893'te, o zaman (1889- 1898) Türkistan genel valisi olan A.B. Verevskii'ye Lawzan bölgesinde yeni bir kanal için bir plan önerdi. Yeni kanal tasarısı ile kısmen yeni bir yolun inşası ve kısmen de 1857 barajı ile tamamen kapanan Lawzan'ın başlıca akarsuyunun restore edilmesi amaçlandı. Planlanan kanal Deryalık boyunca 100, 000 desiatinaslık (eski bir Rus ölçü birimi) bir alanı sulayacak, kısa vadede Amu Derya Deltasında 1000 kilometrelik (verst) bir alanı ıslah edecek, uzun vadede ise Amu Derya'nın Hazar Denizi ile bağlanmasını gerçekleştirecekti (Gel'man 1900, 125- 130, 159).⁷

Yakın geçmişte Türkmenler (özellikle Yomutlar) arasında tarımın gelişmesine önem verilerek, hem grandük hem de Gel'man değiştirme (saptırma)nın Türkmenler arasındaki tarımın restore edilmesi anlamına geldiğini doğruladı. Grandük Türkmenlerin Eski Yatak boyunca uzanan arazilere göç etmeyi ümit ettiklerini ve saptırmayı gerçekleştirmek için gönüllü olarak hizmet edeceklerini iddia etmiştir.⁸ Gel'man önceden Türkmenlere ait olan Deryalık boyunca uzanan 100,000 desiatinaslık alanın su yoksunluğu nedeniyle yağmaya dönüştüğüne ve Türkmenlerin tarımının yeni bir kanalın inşası ile yenilenebileceğine işaret etmiştir. O aynı zamanda Amu Derya deltasında ıslah edilen arazinin yanısıra hanlık topraklarından Krasnovodsk'a doğru sulanabilen arazilerde Rus ve Türkmen kolonizasyonu beklentisini savundu (Gel'man 1900, 121, 124, 129). Fakat bu topluluklar yerli muhbirlerden gelen ve bazen de kronolojiye dikkat edilmemesi sonucunda karışıklığa neden olan, yazılı kaynaklar ya da çağdaş durumun yakından incelenmesi yoluyla elde edilen bilgilerini doğrulamak için asla uğraşmadılar.⁹ Bahsedildiği üzere yalnızca 1830 ve 1840'ta hanlığın batı kesiminde sulama çalışmalarının gelişmesinin yanısıra Amu Derya'dan Lawzan'a doğru yaşanan su baskını nedeniyle Eski (Köhne) Ürgenç

⁵ [Nikolai Konstantinovich Romanov,] Povorot Amudar'i v Uzboi, OR RNB, f. IV, d. 839, ll. 24ob., 32-32ob., 43-44; Glukhovskoi (1893, 79-80); Gel'man (1900, 123-124).

⁶ Grandük hırsızlık suçundan Orta Asya'ya sürüldü. Taşkent'te yaşadı ve 1918'de idam edilinceye kadar Türkistan'daki sulama çalışmaları ile gönüllü olarak meşgul oldu.

⁷ 1 desiatina eşittir 1.092 ha. 1 versta eşittir 1.067 km.

⁸ Povorot Amudar'i v Uzboi, OR RNB, f. IV, d. 839, ll. 15ob.-18ob., 22ob.-24.

⁹ Bu 1873'ten önce Hive'de yazılmış yerli kaynaklar ve arşiv belgeleri ile bir derece ilişkilidir ve bunlara, İlk Türkistan Genel Valisi (1867- 1882) K. P. Von Kaufman döneminde el konuldu ve Saint Petersburg'a taşındı, Sovyet Oryantalist P. P. Ivanov 1936'da onları keşfedinceye kadar hiç önem verilmedi. Ivanov'un Hive arşivini keşfi üzerine, Ivanov anladı.

Değişim ve Hive Hanlığı: Yeni Bir Kanal ve Harezmi Vahasında Etnik Çatışmanın
Doğuşu, 1870- 1890/ Aysel Erdoğan

etrafında e Lawzan boyunca Türkmenlerin yerleşikleştirilmesi desteklendi. V.V. Barthol'un ifade ettiği gibi, Eski Ürgenç'in altında Amu Derya Havzasının bir kısmı Amu Sarıkamış ve ileride Oğuz deryasına yükseldiğinde dahi Harezmi için hiçbir önem taşımamıştır (1927, 153).

Vrevskii her durumda Seyyid Muhammed Rahim Hanı Yeni Lawzan kanalını inşa etmek üzere görevlendirdi. Verevskii'nin ricası şu koşullarla geldi: Eğer Hive hükümeti inşa çalışmalarının yükünü üstüne alırsa yeni sulanan araziler hanlığın kontrolünde kalacak; eğer Rus hükümeti sulama projesini başlatırsa yeni sulanan araziler Rus hükümetine ait olacaktır.¹⁰ Han, orijinal planın 'yerel geleneklere' uygun olarak değiştirilmesi koşuluyla projeyi üstlenmeyi kabul etti ve bu durum Verevskii tarafından onaylandı (Gel'man 1900, 131- 133). Nisan 1894'te Seyyid Muhammed Rahim Han Muhammed Murad Divanbeyine Yeni Lawzan Kanalının başlatılmasını emretti. Hanın ekonomik nedenlerle planı değiştirdiği görüldü- maliyet yaklaşık olarak- masraflar 950,000 rubleye ulaşmış olup (Gel'man 1900, 129- 130) bunun yanı sıra yeni sulanan arazileri Rus hükümetine devretmekten kaçınmıştır.¹¹ Üstelik Deryalık ve Yeni Lawzan'ın sulama çalışmalarının yükü yerleşik halklar üzerinde katlanması çok ağır bir hal almaya başlamıştır. Eski Yatağın genişleme ve temizlenmesi ve Salakh şeridinin inşası gibi işler için, Yeni Lawzan ve Deryalık'ı inşa etmek için yıllık her yerden 4500'den 8500'e kadar işçi seferber edildi (Gel'man 1900, 138). Bu işçi sayısı 1873 yılında A. L. Kun tarafından rapor edilen toplam 27, 079'luk sayı kabul edilirse yaklaşık olarak hanlıktaki başlıca sekiz kanalı temizlemek için ihtiyaç duyulan işçi sayısının %16-32'sine karşılık gelmektedir.¹² 1900'de Kongrat'ta Karakalpaklar kendileri sudan yoksunken Türkmenler için Yeni Lawzan Kanalının inşasını üstlenmenin onlar için haksızlık olacağı şeklinde dilekçe verdi (Koshchanov, 1964, 58). Hatta 1898'den itibaren çalışmaları kesintiye uğratan sürekli müdahaleler başladı. 1893 civarında Amu Derya'nın ana kaynağının su seviyesinin doğal düşüşü ile birlikte (TsGARUZ, f. 2, op. 2, d. 168, II. 29ob.-30), bu durum Deryalık ve Yeni Lawzan'ın su akışının azalmasına neden oldu.

Yeni Lawzan Kanalı ve Türkmenler

1857'de Lawzan'ın kapanmasının ardından, Eski Ürgenç'te Yomutlardan bazıları küçük kanallarla suyu kendi arazilerine ya da Amu Derya'nın yıllık su baskının ardından düzenlenen tarım arazilerine çekerek Aybugur gölünün doğusunda kapsamlı tarım için çalıştı. Bu insanlar *Kül/Küllü Yamüt*, yani gölet Yomutları olarak çağrıldı (Bregel' 1961, 26- 27, 61). Hive Hükümeti için onların zorunlu olarak sıklıkla gerçekleştirdikleri göçler nedeniyle onlar üzerine vergi yüklemek zordur.¹³

Gel'man'a göre, Deryalık üzerinde Salakh Band restore edildi ve Türkmenlerin tarım ve ticaret yapmaya başlamalarından sonra, 1897'de Deryalık boyunca uzanan eski kanallar temizlendi ve restore edildi. Onlar ticaret yapmak amacı

¹⁰ *Mektup*, A.B. Vrevskii to Sayyid Muhammad Rahim Khan, 3 October 1893 (copy), TsGARUZ, f. 125, op. 1, d. 33a, ll. 6-12.

¹¹ 1873 barış anlaşmasına göre Hive Hükümetine tazminat (toplam 2, 200, 000 ruble) yüklendi. Taksit planına göre Hive Hükümeti yıllık 120,00- 200, 000 ruble ödedi. Ödeme hanlığın yıllık gelirinin (1870 yılında 400, 000 ruble) %30- 50'sine ulaştı (Zhukovskii 1915, 182; Tukhtametov 1969, 30).

¹² [A.L. Kun,] Ocherk istorii zaseleniia Khivinskogo khanstva s drevnikh vremen, sostav ego sovremennogo naseleniia, administratsiia i goroda khanstva, AV IVRRAN, f. 33, op. 1, d. 13, l. 24; Kun (1874, 48).

¹³ *Rapor*, A.A. Lomakin to A.S. Galkin, 1 Ağustos 1903, TsGARUZ, f. 2, op. 2, d. 168, l. 25- 25ob. Lomakin'e göre Kollu Yomut'lar, Amu Derya'nın mevsimsel akışına göre, buğdayı sonbaharda, arpa ve susamı ise baharda hasat ederler (Doklad o sostoiashchego, TsGARUZ, f. 2, op. 2, d. 168, l. 30ob.).

Değişim ve Hive Hanlığı: Yeni Bir Kanal ve Harezmi Vahasında Etnik Çatışmanın Doğuşu, 1870- 1890/ Aysel Erdoğan

ile küçük teknelerle Salakh şeritinden Hoca Eli ve Eski Ürgenç'e doğru hareket ettiler (Gel'man 1900, 149- 150; Koshchanov 1964, 60). Türkmenler su yeni kanal içine akmaya başladığında, Mayıs ve Eylül sonu ortalarında ticaretle meşgul olabildiler (Gel'man 1900, 149- 150). Türkmenlerin bazıları Krasnovodsk bölgesinden (*uezd*) Transcaspian vilayetine (*oblast'*) göç etti ve burada çadır (*iurta*) kurdu. Diğerleri yalnızca bahar ekim döneminde Salakh Band civarında yaşadılar (Gel'man 1900, 150).¹⁴ Deryalık üzerinde yaşayan Türkmenler arasında bir grup Kolli Yomut bulunduğu muhtemeldir.

G.E. Markov yüzyılın başında hanlıktaki Türkmenler arasındaki iki ayrı olaya işaret etmiştir: 1899- 1901'de Hive Hükümetine karşı Türkmenlerin rahatsızlıkları; Amanberdi Komakov (Amān Bīrdī Kūmāk ūghlī) tarafından Rus yetkililere karşı başlatılan dilekçe akımı (1961, 138- 142). İlgili arşiv belgelerinin incelenmesi sayesinde rahatsızlıklarla bu dilekçe hareketini ilişkilendirebiliriz. Bu hareketlerin başlangıç noktası aşağıdaki gibidir. 1899 kışında, Hive Hükümetinin açıklamalarına göre, Muhammed Murad Dīvanbeyi haydutları (ubash u malal) cezalandırmak ve Yomutlardan vergi toplamak için Eski Ürgenç ve Hilali'ye gönderilmiştir. Diğer yandan, bu dönemde Amu-derya Bölümünün başkanı olan (1896- 1902), A.S. Galkin Türkmenlerin üç ana nedenden dolayı rahatsızlık başlattıklarını iddia etmiştir: 1) Hive hükümetinin Lawzan'ı yanlış yönetimi nedeniyle Türkmenlerin işledikleri toprakların tahrip olması; 2) su sıkıntıları ve önceki yıl yaşanan sert kış dolayısıyla sürülerinin kitle halinde ölmeleri nedeniyle Türkmenlerin ürün yetiştirmek için olanaklarının olmayışı; 3) hükümetin onların vergiyi düşürmek için verdikleri dilekçeyi dikkate almayı reddetmesi.¹⁵ 'Lawzan'ın yanlış yönetimi' yukarıda bahsedildiği gibi 1898'den itibaren sulama çalışmalarının kesintiye uğramasına neden oldu. Galkin'in kan dökülmesinin önlenmesi için hana rica etmesinden dolayı 1899'da askeri bir çatışmanın olmadığı görülür (Markov 1961, 138- 139).

1900 sonbaharında rahatsızlıklar yeniden ortaya çıktı. Galkin'in yazışma ve raporlarının Markov'un parçalar halindeki alıntıları ilgili arşiv belgeleri ile faydalı bir şekilde desteklenebilir. Bu rahatsızlıklarda yer alan başlıca gruplar Deryalık üzerinde Kolli Yomutlar ve Krasnovodsk'tan göç eden Türkmenlerdir. Kolli Yomut grubunun en etkili üyelerinden biri olan Mahmud Han Atal'khanov, Krasnovodsk Türkmenleri ile işbirliği yapmak için, Amanberdi Komakov'u Taşkent'e elçi olarak gönderdi. Rus yöneticilerin raporlarına dayalı olarak, Komakov 1900 eylülünde Taşkent'te grandük Nikolai Kostantnovich'i ziyaret etti. Grandük Deryalık boyunca uzanan arazilerin tamamının kendisine ait olduğunu ve onları Türkmenlere vereceğini bildirdi. Türkmenler doğal olarak Deryalık üzerindeki arazi haklarının (yer hakkı) Hive'ye değil Rus hükümetine ait olduğunu iddia etti ve hana vergi vermeyi reddetti.¹⁶

¹⁴ Salakh Band'ın ötesinde, göçebe Türkmenler ve Kazaklar Deryalık boyunca kendi kışlık kaplıklarını yaptı (Gel'man 1900, 148).

¹⁵ Peregiska, Galkin to Sayyid Muhammad Rahim Khan, 7 December 1900, TsGARUZ, f. 125, op. 1, d. 73, ll. 6-9; Markov (1961, 139). Üstelik, aynı yazışmada Galkin Yeni Lawzan üzerindeki kontrolün Türkmenlerin eline geçmesini ve hanlığın yerleşik unsurlarının (Vilayat fuqarālārī yani Özbek, Sart ve Karakalpaklar) suyun dibini temizleme zorunluluğu yükünden kurtulmalarını önermiştir. Vilayet teriminin anlamı Bregel'de bulunmaktadır (1970)

¹⁶ *Rapor*, Türkistan Genel Valisinin idari işlerinin Taşkent'teki Diplomatik memuru, 22 April 1902, TsGARUZ, f. 2, op. 1, d. 151, ll. 1-2; Spravka po kantseliarii Turkestanskogo general gubernatora, 3 February 1903, TsGARUZ, f. 2, op. 1, d. 151, ll. 17-18; Proshenie, Amanberdi Komakov to the Head of Transcaspian Province (Zakaspiiskaia oblast'), 11 June 1907 (Russian translation), TsGARUZ, f. 2, op. 1, d. 151, l. 30-30ob.; Telegramma, A.S. Galkin to the Governor-General of Turkestan, 16 Aralık 1900 (copy), TsGARUZ, f. 2, op. 2, d. 81, l. 9; Pis'mo, Anonymous (inTurkic), TsGARUZ, f. 125, op. 1, d. 73, l. 13. Grandük'ün iddiası,

Değişim ve Hive Hanlığı: Yeni Bir Kanal ve Harezm Vahasında Etnik Çatışmanın
Doğuşu, 1870- 1890/ Aysel Erdoğan

Muhammed Murad Divanbeyi vergi toplamak için Eski Ürgenç'e gitti, fakat herhangi bir başarı sağlamaksızın 1900 Aralığında Hive'ye geri dönmeye zorlandı. Aynı ay içinde, 4000 Türkmen Deryalık üzerinde Salakh Band'da toplandı ve liderleri olarak Mahmut Hanı seçti (*predvoditel'*).¹⁷

Deryalık üzerinde Yomut Türkmenleri dilekçe hareketini Rus yetkililere yönelik başlattı. 1900 Eylül ve Ekiminde, Komakov ard arda savaş bakanı A.N. Kuropatkin (1898- 1904 görevde), Türkistan genel valisi S.M. Dukhovski (1898-1091 görevde) ve Galkin'e dilekçeler gönderdi.¹⁸ Türkmenler Muhammed Murad Divanbeyini eziyet ve ağır vergilerle suçladılar ve Lawzan'da kendi (Türkmenler) durumlarını Ruslara göstermek ve Rus İmparatorluğunun bir unsuru statüsü almak şeklindeki ümitlerini ilettiler.¹⁹

Deryalık üzerinde Yomut Türkmenlerinin bu hareketine karşı koymak için, Seyyid Muhammed Rahim Han 1879-1901 döneminde Yomutların komutanlığı görevinde olan Muhammed Murad Divanbeyini görevden aldı ve onların yönetimini hanın veliahtı olan İsfendiyar Tora'ya emanet etti.²⁰ Muhammed Murad'ın 1901'de ölümünü takiben, Komakov Seyyid Muhammed Rahim Han (5 Aralık 1901 tarihli) ve İsfendiyar Tora'ya (19 Aralık 1901 tarihli) mektuplar gönderdi. O bu mektuplarda bir yandan Muhammed Murad Divanbeyi'nin 'yasadışı' vergilendirmesini kınadı ve bir yandan da İsfendiyar Tora'nın otoritesini ve vergilendirmesini (*ikhtiyār u hisāb-kitāb*) istediğini dile getirdi ve Yomut Türkmenlerinin Ruslardan ziyade Müslüman monarşi yani Hive Hanı tarafından idare edilmesi gerektiğini doğruladı.²¹

Komakov'un akıbeti belirsiz kalmıştır. Hive hükümeti onu hanlıktaki Türkmenler arasında karışıklıkları kışkırtmakla suçladı ve Galkin'e onu tutuklaması için baskı yaptı. Hatta, Komakov 23 Şubat 1902'de Aşkabat'ı ziyareti esnasında tutuklandı ve Tambov bölgesine sınır dışı edildi. Mahmud Han'ın Nisan 1902'de onun serbest bırakılması için Türkistan genel valisine yazdığı mektuba rağmen, Komakov yine de 1907 Haziran sonuna kadar gözaltında tutulmuştur.²²

---

restorasyonculara ait restore edilmiş alanlara göre İslam hukuku prensiplerine dayanmaktadır. Hatta, 1879 ve 1890 yıllarındaki ziyaretlerinde, Lawzan'ın ana akarsuyu boyunca uzanan arazileri geçici olarak yenilemiştir.

¹⁷ *Telegramma*, Türkistan Genel Valisi A.S. Galkin'e, 9 Aralık 1900 (copy) TsGARUZ, f. 2, op. 2, d. 81, l. 2; *Telegramma*, Galkin to the Governor-General of Turkestan, TsGARUZ, f. 2, op. 2, d. 81, l. 9. Bir başka rapor bize rahatsızlıkların başlangıç aşaması olarak Mahmud Hanın kardeşi Nafas Atal oghli (Nafas Ātālūghlī) Deryalık boyunca yaşayan halk üzerinde kendisini han ilan etmesi ile başladığını söyler (Pis'mo, Anonymous, TsGARUZ, f. 125, op. 1, d. 73, l. 13).

¹⁸ *Rapor*, Taşkent'te Türkistan Genel Valisinin İdari İşler Diplomatik Memuru, 6 Haziran 1902, TsGARUZ, f. 2, op. 1, d. 151, l. 9; *Spravka*, TsGARUZ, f. 2, op. 1, d. 151, ll. 17-18.

¹⁹ *Mektup*, Amanberdi Komakov'dan İsfendiyar Tora'ya, 8 Ramazan 1319 [7 December 1901] (Russian translation), TsGARUZ, f. 2, op. 1, d. 129, l. 3-3ob.; Markov (1961, 140).

²⁰ *Doklad*, Taşkent'te Türkistan Genel Valisinin İdari İşler Diplomatik Memuru, 29 Eylül 1901, TsGARUZ, f. 2, op. 2, d. 101, l. 24-24ob. Bayani tarafından bahsedilen *sarkardanın* görevleri belli değildir. 1874- 75'te, Hanlıkta Türkmenlere karşı gerçekleştirilen cezalandırıcı seferler sırasında iki sarkarda, Yomut ve Chawdurlar üzerinden bu kabilelerden toplam 60, 000 ruble topladı (Shajara, 47a-b). A. L. Kun'a göre *Sarkarda*, Hive ordusunun yalnızca savaş zamanlarında atanan başkomutanıdır (Ocherk istorii zaseleniia, AV IVRRAN, f. 33, op. 1, d. 13, l. 42).

²¹ *Mektup*, Komakov'dan İsfendiyar Tora'ya, TsGARUZ, f. 2, op. 1, d. 129, l. 3-3ob.; *Rapor*, Türkistan Genel Valisinin İdari İşlerinin diplomatik memuru, TsGARUZ, f. 2, op. 1, d. 151, l. 9; *Spravka*, TsGARUZ, f. 2, op. 1, d. 151, ll. 17-18; Pis'mo, Amanberdi Komakov to İsfendiyar Tora, 8 Ramazan 1319 [7 Aralık 1901] (in Turkic), TsGARUZ, f. 125, op. 1, d. 73, ll. 29-30; Markov (1961, 140).

²² *Rapor*, Türkistan Genel Valisinin İdari İşlerinin diplomatik memuru, TsGARUZ, f. 2, op. 1, d. 151, l. 9; *Spravka*, TsGARUZ, f. 2, op. 1, d. 151, ll. 17-18; Proshenie, Mahmud Khan

Değişim ve Hive Hanlığı: Yeni Bir Kanal ve Harezmi Vahasında Etnik Çatışmanın Doğuşu, 1870- 1890/ Aysel Erdoğan

Bahsedildiği üzere, Hive hükümeti ana akarsuyunun engellenmesine rağmen Lawzan'ın kuzey ve güney kolları boyunca uzanan sulanabilen arazileri genişletmeyi amaçlamıştır. Muhammed Emin Hanın idaresi döneminde Khanabad'ın sulanabilen topraklarına tekabül eden Kırgız'daki araziler 1893'ün başlarında, su sıkıntısı ile karşılaştı ve Seyyid Muhammed Rahim Han 1902'de Yeni Lawzan, Suhnat Yarghan ve Şah Murad'daki suyun yönünün Kırgız'a doğru değiştirilmesini emretti; 1903 baharında Khan Yap'ı derinleştirmek için Eski Ürgenç'e geldi ve kanalın aşağı havzasındaki Kolli Yomutlara toprakları dağıtma sözü verdi. Bu durum 2 Temmuz 1903'te hanlığı denetimi sırasında A.A. Lomakin ile birlikte toplanan Kolli Yomutlar arasındaki ihtiyarlar heyetine (*kadhuda*) rapor edildi ve Kırgız'a su desteğini arttırdığı ve onlara geniş ölçekli tarım yapma fırsatını verdiği için Hive hükümetine memnuniyetlerini ifade ettiler. Fakat, Mahmud Han Atal'khanov, Lomakin ile bir araya gelen bu topluluk arasında yoktu.²³

Gel'man Hanı kanal inşasının orijinal planını değiştirmekle suçlamasına rağmen (Gel'man 1900, 132- 136) planın kendisinin orijinal olarak uygulanması mümkün müydü? 16 Kasım 1899'da Türkistan genel valiliği idaresinde, 1898 sonbaharında Gel'man'ın kanalın inşasının denetimi raporunu tartışmak üzere 'Amu Derya'nın Eski Yatağının içine su drenajı için ilerideki inşa süreci ile ilgili meseleler üzerine bir toplantı' düzenlendi. Kanalın inşa planı konusundaki şüpheler toplantı tutanağında bulunabilir, bu toplantıda şu sorular yükseldi: (1) İnşanın devam etmesi ve sulama için planlanan araziye kazanmak zor olur muydu?²⁴ (2) Yeni kanalın genişletilmesi için seferber edilen 86, 580 kişilik iş gücüne ilaveten yeni kanalın temizlenmesi için 40,000 işçi gerekli görüldü. (3) Nehir yatağının aşağı havzasında derin suyun varlığı nedeniyle Amu'nun su seviyesi düştü. Toplantı yeni kanalın inşası esnasındaki işlerde kullanılmak üzere 426,000 işçinin kullanılması kararı ile sonuçlandı. Toplantıda aynı zamanda şu kararlar alındı: (1) Yeni kanalın inşası yalnızca mevcut durumu korumak için sürdürülmelidir (1065 desiatinaslık sulanan arazi). (2) Amu deltasının ıslahı Eski Yatak boyunca uzanan arazilerin sulanması üzerine yapılan çalışmadan görev olarak ayrılmalıdır. (3) Rus yetkililer çalışmanın denetlenmesi vasıtasıyla yeni kanalın inşasına müdahale etmeyecektir.²⁵ 1900 Nisan ayının ortalarında, Seyyid Muhammed Rahim Han şeritin etrafındaki alanları ziyaret etti ve neredeyse tam olarak Gel'man'ın yeni kanalın inşasına niyetlendiği yer olan eski Lawzan Kanalının başlangıç yerinin temizlenmesini emretti. Sonuç olarak, Mayıs'ta Deryalık su ile doldurulmasına rağmen Haziran ayı sonuna kadar Lawzan kanalında suyun akışı hızla düştü ve Temmuz'da durdu.²⁶ Deryalık geçici olarak su ile dolu olmasına karşın sürekli bir işçi seferberliği olmadan Deryalık kıyıları boyunca uzanan arazileri sulamak için ihtiyaç duyulan su seviyesini sürdürmek zordur. Gel'man'ın doğrulamasının aksine 'Sarıkamış havzasına kadar yükselmiş olan Amu Derya'nın eski yatağı, genişliği sayesinde, temizleme çalışması yapılmaksızın çok

---

Atal'khanov'dan Türkistan Genel Valisine, 20 Nisan 1902 (Russian translation), TsGARUZ, f. 2, op. 1, d. 129, ll. 54-55; Proshenie, Komakov to the Head of Transcaspian Province, TsGARUZ, f. 2, op. 1, d. 151, l. 30-30ob.

²³ Doklad o sostoiashchego, TsGARUZ, f. 2, op. 2, d. 168, ll. 29ob.-31, 30-31.

²⁴ Yeni sulanan alanların genişliği 1894 ve 1897'de iki kez daha küçük bir ölçekte tahmin edildi. Kanal 1899'da bir sazhen genişletilmiş olmasına rağmen, tahminen ihtiyaç duyulan 4960 desiatinaslık alan yerine yalnızca sulanan alanın 1065 desiatinaslık kısmının (başlangıçtaki planın yüzde birlik kısmı) işlenebilmesi mümkün oldu.

²⁵ Protokol soveshchaniia po voprosu o dal'neishem napravlenii pabot dlia propuska vody v staroe ruslo Amu-Dar'i, TsGARUZ, f. 1, op. 12, d. 2102, ll. 8-11ob.

²⁶ Rapor, A. S. Galkin'den Türkistan Genel Valisi İdaresine, 27 Ekim 1900, TsGARUZ, f. 1, op. 12, d. 2102, ll. 24ob.-25.

Değişim ve Hive Hanlığı: Yeni Bir Kanal ve Harezmi Vahasında Etnik Çatışmanın Doğuşu, 1870- 1890/ Aysel Erdoğan

miktarda suyu alacaktır (Gel'man 1900, 124), Amu'nun suyunun yönünün Eski Yatağına döndürülmesi kolay değildir.

Bundan dolayı, başlıca Yeni Lawzan Kanalının başarısız inşasından kaynaklanan, 1899'dan itibaren Yomut Türkmenlerinin rahatsızlığının, 1902 yılına kadar Muhammed Murad Divanbeyi'nin Yomut Türkmenleri üzerindeki idari görevinden uzaklaştırılarak; Kırgız ve Eski Ürgenç'in su desteği genişletilerek ve Komakov Hive'nin bölgelerinden çıkarılarak sonuna gelinmiştir. Aynı zamanda, yetersiz hazırlık ve Gel'man'ın yeni kanal inşa planının başarısızlığı Lawzan'da netleşti.

Yirminci Yüzyılın Başında Hive Hanlığında Yapısal Değişiklikler

Yomut Türkmenlerinin 1899'dan itibaren rahatsızlıklarının Hive hükümetinin politik yapısıyla ilgisi nasıldı? Biz yirminci yüzyılın başlarında buradaki politik değişiklikleri ortaya çıkarmak için Hive sarayında (mahkeme) Muhammed Murad Divan Beyi'nin rolünü gözden geçirdik.

Kasım 1864'te tahta çıkması üzerine, Seyyid Muhammed Rahim Han, Muhammed Murad Mahram'ı divan beyi görevine (hazineden sorumlu görevli) atadı. 1840 yılının sonlarına kadar, divan beyi hanlığın göçebe ve yarı göçebe unsurlarından ve hanlık dışında tüccarlardan zekât (sadaka verme ya da sürü ve malların vergisi) toplamakla görevliydi. Diğer yandan vezirler (muhtar ya da kuşbeyi) hanlığın yerleşik unsurlarından arazi vergisi (salgut) toplamakla yükümlüydü. Salgut ve zekât on dokuzuncu yüzyıl boyunca hanlığın başlıca gelirlerini oluşturdu. Muhammed Murad isyancı Yomutlarla savaşlarda yer aldı (Shaid 61n- 68a, 75a- 82a; Troitskaia 1954, 80- 81), ve 1867 yılında Yomutlarla yapılan barış anlaşmasını takiben yukarıda bahsedildiği gibi, 1872'de Divan Beyi Yarghan'ın inşası başlatıldı. 1860 ve 1870'in ilk yıllarında Kazak bozkırları ve Hive topraklarının içinden Rus ilerleyişi sırasında, Muhammed Murad Hive sarayında Rusya'nın önemli bir düşmanı olarak görüldü. 1873'te Rusya'nın Hive'yi işgalinden sonra, O Kaluga'ya sürgün edildi (*Shajara*, 465a; Bartol'd 1927, 235).

1879- 80'de, Muhammed Murad affedildi ve Hive'ye döndü. Affedilmesinin nedeni belirsizdir. O divan beyi görevini yeniden aldı ve Yomutlara *Sarkarda* olarak atandı (*Shajara*, 481a). 1883'e kadar Muhammed Murad hanlıkta önde gelen ruhani lider haline geldi (Moser 1885, 238- 239; Bartol'd 1927, 235). Bir yandan Türkistan'daki Rus idareciler onun faaliyetlerini izlemeye devam etti ve diğer yandan sulama meselelerindeki deneyimi ve bilgisi nedeniyle onun Türkmenler üzerindeki iktidarını vazgeçilmez olarak gördü.²⁷ Muhammed Murad'ın öncülüğünde Hive Hükümeti, 1860'ın sonundan itibaren Amu Derya'nın yönünün değiştirilmesi konusunda Rusya'nın planları ile çatışan, onun sulama politikasını sürdürdü. 1901'de Muhammed Murad'ın görevden alınmasından sonra, Yomut meselelerinde İsfendiyar Tora göreve geldi. İsfendiyar Tora ile yakın ilişkiler geliştiren, Seyyid Ata²⁸'nin neslinden ve İbrahim Hoca'nın oğlu, Seyyid İslam Hoca, hanlıktaki yerleşik halkın yanında, Türkmenlerin vergilendirilmesi üzerinde (salgutun toplanması) etkili olmaya başladı (TsGARUZ, f. 2, op. 2, d. 168, l. 33ob.; Girshfel'd ve Galkin 1902-

²⁷ Zapiska, TsGARUZ, f. 2, op. 1, d. 314, l. 40ob.; Doklad, Türkistan Genel Valisi için gönderilen diplomat, TsGARUZ, f. 2, op. 2, d. 101, l. 26. Sulama konuları hakkında ileri sürülenleri yeteri kadar bilen Muhammed Murad Divanbeyi, Suhat Yarghan'ın yukarı havzasında chiqir'in kurulmasını (chiqirs Rusçada hayvan gücüyle suyun çekilmesini sağlayacak ekipman) aşağı havzadaki Türkmenlerin su desteğinden mahrum kalmaması için yasakladı (Zapiska, TsGARUZ, f. 2, op. 1, d. 314, l. 40ob.)

²⁸ Harezmi'de Seyyid Ata'nın neslinden olanların soyu ve konumu için, bakınız DeWeese (2001) and Shioya (2006).

Değişim ve Hive Hanlığı: Yeni Bir Kanal ve Harezmi Vahasında Etnik Çatışmanın Doğuşu, 1870- 1890/ Aysel Erdoğan

1903, II 22). 1908'de İslam Hoca Hive sarayında finansal konularda en etkili unsur olarak kabul edildi (Samoilovich 1909, 23). Diğer yandan, Muhammed Murad Divanbeyi'nin oğlu Hüseyin Muhammed Bey, babasının ölümünden sonra divanbeyinin görevini üstlendi ve Hive sarayında etkinlik kazandı. Onun erkek kardeşleri – Shaykh Nazar Bay ve Aman Geldi Bay- zekâtın toplanması ve Türkmenlerin idaresi görevini üstlendiler (Yusupov 1999, 64, Tashev 2009, 18).

İsfendiyar Hanın (1910-1918) 1910'da göreve atanmasından sonra, devlet reformları devlet reformları yeni atanan büyük vezir (vezir-i ekber), İslam Hoca tarafından başlatıldı. Hive'deki reform hareketi Buhara'da olduğu gibi ulemanın (Müslüman bilim adamı) karşı çıkışı ile karşılaşmadığından bir ölçüde başarılı oldu (Becker 1968, 228- 229; Pylev 2005, 72- 73). Fakat, 1912'de İsfendiyar Han *divanbeyinin* oğullarının tutuklanmasını emretti; Hüseyin Muhammed ev hapsinde tutuldu, ve servetine el konuldu. Müslüman reformist bir grup olan Genç Hivelilerin gelecekteki lideri olan Pehlivan Niyaz Yusupov, Hüseyin Muhammed Bay'ın tutuklanmasında hanı komployla suçladı, fakat bu dönemde Amu Derya bölümünün başkanı olan (1912- 1914 görevde) Lykoshin, divanbeyinin oğullarının tutuklanmasını rekabet mücadelesinde İslam Hoca'nın zaferi olarak gördü.²⁹

İslam Hoca ve Muhammed Murad Divanbeyi'nin oğulları arasında Türkmenlere yönelik Hive politikası üzerinde yaşanan rekabet reform dönemi boyunca devam etti. Mahmud Han Atal'kanov'un hikâyesine geri dönüldüğünde, Türkmen rahatsızlıklarının sonlanmasından sonra dahi o Hive hükümetine vergi ödemeyi reddetti. 1905'te, Seyyid Muhammed Rahim Han, Kolli Yomutların bazılarını Şah Murad Kanalının aşağı akarsuyu üzerindeki alana göç etmelerini rica etti, fakat onlar reddetti. Sonuç olarak, Kolli Yomutlardan bir grup 1906'nın sonlarına Üst Yurt'un kuzeyine doğru göç etti. Onlar hükümete hiçbir vergi ödemedi ve ilerideki altı yıl boyunca araziye yağmaladı (Tukhtametov 1969, 63- 64). Hive hükümeti Mahmud Hanı hanlığa en etkili muhaliflerden biri olarak gördü ve başarılı olmaksızın, birkaç kez ona karşı suikast düzenledi.³⁰ 1911'de Amu Derya Bölümünün başkanı, Glushanovskii'nin müdahalesi sayesinde, Mahmud Han Atal'khanov Lawzan kanalının inşasına başladı.³¹ Mahmud Han ve diğer Türkmen liderlerinin Lawzan suyunun kullanımını konusunda kendilerinin özel hakları olduğunu ve hanın boyunduruğu altına girmeyi reddettikleri görülür.³² Hive Hükümeti, Hiveli kişilerden gelen mektuplara dayanarak, Yomutları kargaşa ve sonraki tehlikelere yol açmakla suçladı.³³ 15 Temmuz 1912'de , Glushanovskii'nin halefi, Lykoshin'in arabuluculuğu sayesinde Hive hükümeti ve Mahmud Han Atal'lhanov arasında Hive'de bir anlaşma

²⁹ Zapiska, TsGARUZ, f. 2, op. 1, d. 314, ll. 18ob.-19; Yusupov (1999, 59-60). Türkistan Genel Valisinin müdahalesi ile Hüseyin Muhammed kısa sürede yeniden Divanbeyi görevine atandı ve serveti geri verildi (Tukhtametov 1969, 69).

³⁰ Perekpiska, Sayyid Muhammad Rahim Khan'dan A.S. Galkin'e, 6 Haziran 1902, TsGARUZ, f. 2, op. 1, d. 133, l. 29-29ob.; Zapiska, TsGARUZ, f. 2, op. 1, d. 314, ll. 38, 41.

³¹ Zapiska, TsGARUZ, f. 2, op. 1, d. 314, ll. 38, 42ob.-43. Lykoshin göre, Türkmenlerin adı Urüs Yārghān'da Lawzan'ın yenilenmesi ile anıldı: Kanal Ruslar tarafından kazıldı. Kanalın yaklaşık 4000 kişi tarafından ardışık 59 günde kazıldığı ve bir ay içinde temizlendiği rapor edildi (Zapiska, TsGARUZ, f. 2, op. 1, d. 314, ll.

³² Materialy po statistike Khivinskogo oazisa. Khivinskie vladeniia, ORRNB, f. 220, op. 171a, d. 42, ll. 2, 48; Zapiska, TsGARUZ, f. 2, op. 1, d. 314, l. 38. In 1911, B.L. Grzhegorzhevskii, Arazi geliştirme departmanı tarafından bir sulama teknisyeni gönderildi ve Eski Ürgenç Valisi Seyyid İshak Hoca ve İslam Hoca'nın büyük erkek kardeşi, Mahmud Hanın Hive Hükümetine itaati kabul etmediklerini iddia etmiştir (Materialy, OR RNB, f. 220, op. 171a, d. 42, ll. 2, 48; Zapiska, TsGARUZ, f. 2, op. 1, d. 314, l. 38).

³³ *Mektup*, İsimli [İsfendiyar Khan to Glushanovskii?], tarihsiz[1911?], bölüm (Türkçe), TsGARUZ, f. 125, op. 2, d. 135, l. 1.

Değişim ve Hive Hanlığı: Yeni Bir Kanal ve Harezm Vahasında Etnik Çatışmanın Doğuşu, 1870- 1890/ Aysel Erdoğan

yapıldı.³⁴ Ancak, bu anlaşmaya rağmen rahatsızlık kısa sürede yeniden başlayacaktı. Hiveli memurlar tarafından bazı nüfuzlu Türkmenlerin katledilmesine misilleme olarak, Türkmen liderlerden biri 1912 Aralık ayında bir isyan başlattı. Bu kez, Hive sarayı Türkmenlere yönelik politika konusunda iki ayrı gruba ayrıldı: İslam Hoca önderliğindeki ılımlı kesim; Muhammed Murad Divanbeyinin oğullarından biri olan Shaykh Nazar Bay Yasavulbaşı önderliğindeki sert kesim. İkinci grubun bakan oluşu Rus ordusunun teşvikleri ile, Türkmenler ve Hive ordusu arasında askeri bir çatışma ile sonuçlandı. 25 Ocak 1913'te, Lykoshin (huzursuzluğa karşı askeri güç kullanmamasına karşın) Hanlık bölgesine giren Rus garnizonuna öncülük etti ve Eski Ürgenç'te barış anlaşması yapıldı (Becker 1968, 230- 231). Bundan dolayı, Yomut Türkmenlerinin özerklik eğilimi ifadeleri ile karşılaşıldığında, Rus yetkililerin hanlıkta askeri müdahale etmeme siyaseti, 1877'den itibaren ilk kez terk edildi (Becker 1968, 230- 231; Tukhtametov 1969, 81- 82). İslam Hoca bundan sonra Lawzan kanalı ile ilgili sulama politikasını değiştirdi. O Haziran 1913'ten itibaren, Yeni Lawzan kanalı boyunca sulamanın genişletilmesini destekledi ve orada tarımsal alanın oluşturulmasının yanısıra büyük sulama işletmelerini genişletmek için Rus girişimcileri etkilemeye çalıştı. Türkmenlerin 1873 yılındaki barış anlaşması ile garanti edilen Rus girişimcilerin arazi mülkiyetlerini ihlal etmeleri durumunda Hive Hükümeti, Rus İmparatorluğunun müdahalesini bekleyebildiğinden dolayı Hive sarayında Türkmenlerle olan ilişkilerde ılımlı kesimin temsilcisi olan İslam Hoca'nın, hanlığın kendi askeri gücünü kullanmaksızın onları bastırma noktasındaki bu projesi desteklenebilirdi. İslam Hoca'nın yeni politikası, 1915 yazında Mahmud Han Atal'khanov'un direnişinin yanında Türkistan'daki Rus yetkililerin hanlıktaki Rus girişimcilerin çıkarlarını korumaya yönelik pasif politikası nedeniyle doğrudan başarısızlıkla sonuçlandı (Shioya 2013). Bundan dolayı 1890 yılının sonlarında ve 1910 yılının başlarında İslam Hoca ve Muhammed Murad Divanbeyi'nin oğulları arasındaki politik rekabet Hive hükümeti ve Türkmenler arasındaki ilişkileri karıştırdı.

1920 yılında, Türkmenlerin Hive hükümetine karşı devam eden isyanları Özbekler ve Türkmenler arasında su üzerine yaşanan tarihsel çatışmalarla birleştirildi. Bu anlaşmazlıkların yerleşmesi 1924'ten itibaren ulusal sınırlandırma süreci içerisinde Harezmşah halkının Özbek ve Türkmen Sovyet Sosyalist Halklarına bölünmesine yol açtı. Fakat, doğrudan bu çatışmalara yol açan husumetin doğuşu, Yeni Lawzan Kanalının inşasının ardından, Mahmud Han Atal'khanov öncülüğündeki Türkmen grup ve Hive Hükümeti arasında devam eden rekabet oldu.³⁵

SONUÇ

Amu Derya'nın yönünün Hazar Denizine çekilmesi Rus ordusunun Hive'ye girdiği, 1873'te daha belirgin ihtimal olmaya başladı. Lawzan kanalının etrafındaki

³⁴ Zapiska, TsGARUZ, f. 2, op. 1, d. 314, ll. 50ob.-52ob.

³⁵ Yeni Ürgenç'in Rus- Asya Bankasının şubesinin üyesi olan bir personele göre 'bu on beş yıl içinde hanlık ve Türkmenler arasındaki anlaşmazlıklar sabitti ve bu anlaşmazlık geçici olarak bir ya da iki yıldan fazla geçici sürede durdurulamadı (A.M. Kisliakov, 'Zapiska o turkmenskom vosstanii o Khivinskom khanstve v nachale 1916 g. i prichinakh ego voznikovedeniia' [1916 yılının başlarında Türkmen isyanı üzerine çıkan bildiri buna neden oldu], Alıntı yapılmıştır Kotiukova 2009, 11). Yazar bu referansı için A. Morrison'a şükranlarını iletmiştir.

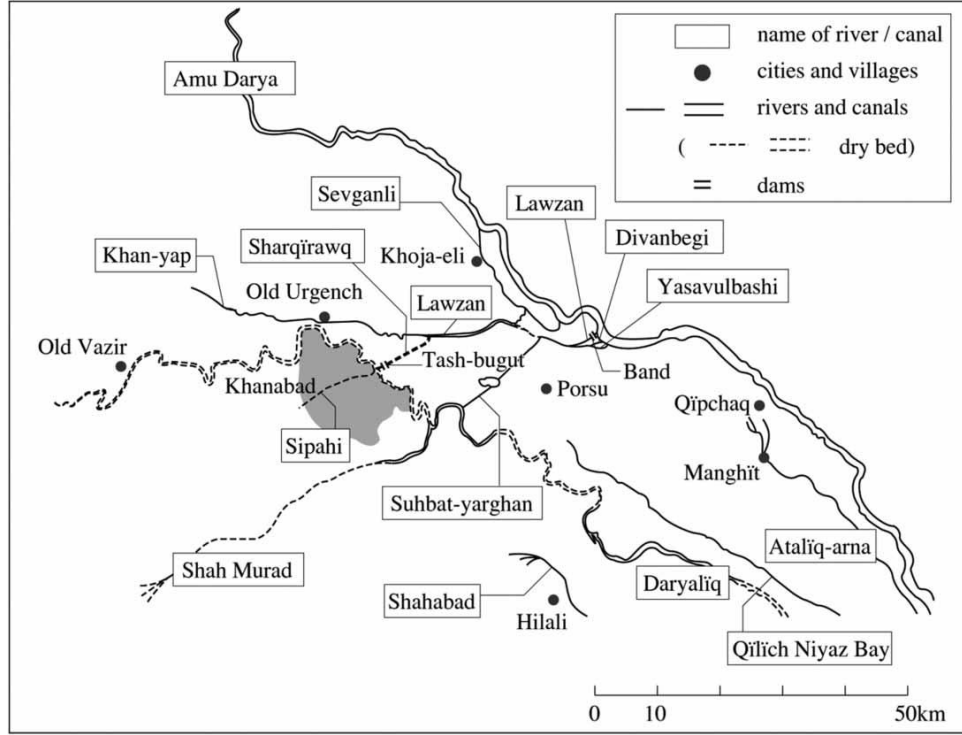
Değişim ve Hive Hanlığı: Yeni Bir Kanal ve Harezm Vahasında Etnik Çatışmanın Doğuşu, 1870- 1890/ Aysel Erdoğan

alan bu saptırma planının başlangıç noktası olarak belirlendi ve 1894'te bu vizyonun genişletilmesini temsil edecek inşa başlatıldı. Nihai amaç olan saptırma ile birlikte, Lawzan'ın başlıca akarsuyunun düzenlenmesini amaçlayan 1894 inşa çabaları, Lawzan'ın kuzey ve güney kolları boyunca uzanan sulanan alanların yenilenmesini amaçlayan, Hive Hükümetinin sulama politikası ile ter düştü. Bu inşa doğrudan 1899 Türkmen ayaklanmasına neden oldu. Sonrasında, bu durum 1920 yılına kadar, Özbekler ve Türkmenler arasında su meseleleri üzerine etnik çatışmalar olarak yorumlanan, Hive hükümeti ve Türkmenler arasında uzun süren çatışmaların başlangıç noktası olarak gösterildi.

Sonuç olarak, Hive Hanlığının hamiliğine yönelik Rus İmparatorluğunun 'müdahalesizlik politikası' askeri müdahalesizlik politikasına sevk etti. Bu makale hanlığın sulama meselelerinde Rus müdahalesinin önemi ve bunun Hive- Yomut Türkmen ilişkilerine olan etkisini ortaya koymaktadır. İleride örneğin Rus unsurlar ve Hiveliler arasında hukuki rahatsızlıklar meselesiyle ilgili konular gibi bu tür müdahalelerin diğer yönleri ile ilgili daha fazla çalışmaya ihtiyaç vardır.

Arşiv ve Kısaltmalar

TsGARUZ	Tsentral'nyi gosudarstvennyi arkhiv Respubliki Uzbekistan (Central State
	Archive of the Republic of Uzbekistan, Tashkent).
IVANRUz	Institut vostokovedeniia im. Abu Raikhana Biruni Akademii nauk
Respubliki	Uzbekistan (Abu Raihan Biruni Institute of Oriental Studies of the
	Republic of
	Uzbekistan, Tashkent).
IVRRAN	Institut vostochnykh rukopisei Rossiiskoi Akademii nauk (Institute
of Oriental	Manuscripts of the Russian Academy of Sciences, Saint Petersburg).
AV IVRRAN	Institut vostochnykh rukopisei Rossiiskoi Akademii nauk, Arkhiv
	vostokovedov (Institute of Oriental Manuscripts of the Russian
	Academy of Sciences, Saint Petersburg: Archive of Orientalists).
RGIA	Rossiiskii gosudarstvennyi istoricheskii arkhiv (Russian State
Historical	Archive, Saint Petersburg).
OR RNB	Rossiiskaia natsional'naia biblioteka (St Petersburg), Otdel rukopisei
(Russian	National Library, Saint Petersburg, manuscripts division).

“1873’te Lawzan ve çevresindeki alanlar.” Kaul’bars’tan alındı.

Kaynaklar

Temel Kaynaklar (el yazmaları)

Jāmi‘. Muḥammad Rizā Mīrāb Āgahī, *Jāmi‘ al-vāqi‘āt-i Sultā nī*. IVRRAN, Turkic manuscripts, MS E-6, ff. 441b–522b.

Shajara. Muḥammad Yūsuf Bayānī, *Shajara-yi Khvārazmshāhī*. IVANRUZ, MS 9596.

Shāhid. Muḥammad Rizā Mīrāb Āgahī, *Shāhid-i iqbal*. IVRRAN, Turkic manuscripts, MS C 572.

Temel kaynaklar (yayınlanmış)

Gel‘man, Kh. V. 1900. “Obvodnenie starogo rusla Amu-Dar’i.” *Izvestiia Turkestanskogo otdela Imperatorskogo Russkogo geograficheskogo obshchestva* II–I: 120–165.

Girshfel’d, K. G. and Galkin, A. S. (eds.). 1902–1903. *Voennostatisticheskoe opisaniye Khivinskogo oazisa*. 2 vols, Tashkent: Tipografiya Shtaba Turkestanskogo voennogo okruga.

Glukhovskoi, A. I. (Ed.). 1893. *Propusk vod r. Amu-Dar’i po staromu ee ruslu v Kaspiiskoe more i obrazovanie nepreryvnogo vodnogo Amu-Dar’insko-Kaspiiskogo puti ot granits Afganistana po Amu-Dar’e, Kaspiiu, Volge i*

Değişim ve Hive Hanlığı: Yeni Bir Kanal ve Harezmi Vahasında Etnik Çatışmanın Doğuşu, 1870- 1890/ Aysel Erdoğan

Mariinskoi sisteme do Peterburga i Baltiiskogo moria. O rabotakh vysochaishe uchrezhdennoi Ekspeditsii po issledovaniiu Starogo Rusla r. Amu-Dar'i mezhdou Aral'skim i Kaspiiskim Moriami dlia ob'iasneniia trudom Ekspeditsii, otpravlennykh na Vsemirnuiu Kolumbovu Vystavku 1893 g. St Petersburg: Tipografiia M. M. Stasiulevicha.

Kaul'bars, A. V. 1881. "Nizov'ia Amu-Dar'i, opisannye po sobstvennym issledovaniyam v 1873 g." Zapiski Imperatorskogo Russkogo geograficheskogo obshchestva po obshchei geografii IX.

Kotiukova, T. V. 2009. "Vosstanie turkmen v Khivinskom khanstve v 1916 g." Voprosy istorii 9: 3–18.

Kun, A. L. 1874. "Poezdka po Khivinskomu khanstvu v 1873 g." Izvestiia Imperatorskogo Russkogo geograficheskogo obshchestva X: 47–58.

Moser, H. 1885. À travers l'Asie Centrale: la Steppe kirghize, le Turkestan russe, Boukhara, Khiva, le pays des Turcomans et la Perse, impressions de voyage. Paris: E. Plon, Nourrit.

[Samoilovich, A. N.] 1909. "Kratkii otchet o poezdke v Tashkent i Bukharu i v Khivinskoe khanstvo, komandirovannogo SPb. universitetom i Russkim komitetom privat-dotsenta A. N. Samoilovicha v 1908 godu." Izvestiia Russkogo komiteta dlia izucheniia Srednei i Vostochnoi Azii IX: 15–29.

Yusupov, Polvonniyoz Hoji. 1999. Yosh Xivaliklar Tarixi: Xotiralar. M. Matniyozov (ed.), Urgench: Xorazm.

İkinci El Kaynaklar

Bartol'd, V. V. 1927. Istoriiia kul'turnoi zhizni Turkestana. Leningrad: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR.

Becker, S. 1968. Russia's Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva, 1865–1924. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.

Bregel', Iu. 1961. Khorezmskie turkmeny. Moscow: Izdatel'stvo vostochnoi literatury.

Bregel', Iu. 1970. "Termin «vilayet» v khivinskikh dokumentakh." In Pis'mennye pamiatniki Vostoka: Istoriko-filologicheskie issledovaniia 1968, 32–39. Moscow: Nauka.

Bregel', Iu. 1972. "K izucheniiu zemel'nykh otnoshenii v Khivinskom khanstve (istochniki i ikh ispol'zovanie)." In Pis'mennye pamiatniki Vostoka: Istoriko-filologicheskie issledovaniia 1969, 28–103. Moscow: Nauka.

Değişim ve Hive Hanlığı: Yeni Bir Kanal ve Harezmi Vahasında Etnik Çatışmanın Doğuşu, 1870- 1890/ Aysel Erdoğan

- Bregel, Y. 1990. "Bīgār." *Encyclopaedia Iranica* IV: 249–251.
- Bregel, Y. 1992. "Central Asia: 12th–13th/18th–19th Centuries." *Encyclopaedia Iranica* V: 193–205.
- DeWeese, D. 2001. "The Sayyid Ata'i Presence in Khwārazm during the 16th and Early 17th Centuries." In *Studies on Central Asian History: In Honor of Yuri Bregel*, edited by D. DeWeese, 245–281. Bloomington, Indiana: Research Institute for Inner Asian Studies.
- Erkinov, A. 2011. "How Muḥammad RaḥīmKhān II of Khiva (1864–1910) cultivated his Court Library as a Means of Resistance against the Russian Empire." *Journal of Islamic Manuscripts* 2: 36–49.
- Guliamov, Ia. G. 1957. *Istoriia orosheniia Khorezma s drevneishikh vremeni do nashikh dnei*. Tashkent: Izdatel'stvo Akademii nauk Uzbekskoi SSR.
- Ivanov, P. P. 1940. *Arkhiv Khivinskikh khanov XIX veka*. Leningrad: Gosudarstvennaia publichnaia biblioteka.
- Komae, R. 2001. "Kongurato Chō Muhammodo Raḥīm Hanno Seikenni tsuite—Firdaws al-iqbāl niyuru Kōsatsu (The Reign of Muhammad Rahim Khan in the Qongrat Dynasty)." *The Nairiku Ajiashi Kenkyu (Inner Asian Studies)* 16: 39–59. (in Japanese).
- Koshchanov, A. 1964. "K istorii irrigatsii v Khivinskom khanstve kontsa XIX–nachala XX veka." *Obshchestvennye nauki v Uzbekistane, 1964–1*: 57–60.
- Markov, G. E. 1961. *Ocherk istorii formirovaniia severnykh turkmen*. Moscow: Izdatel'stvo Moskovskogo universiteta.
- Morrison, A. 2008. *Russian Rule in Samarkand 1868–1910: A Comparison with British India*. Oxford: Oxford University Press.
- Pravilova, E. A. 2009. "River of Empire: Geopolitics, Irrigation, and the Amu-Darya in the Late XIXth Century." In *Le Turkestan russe: Une colonie comme les autres?*, edited by S. Gorshenina and S. Abashin, 254–287. Tachkent, Paris: IFÉAC.
- Pylev, A. I. 2005. *Politicheskoe polozhenie Bukharskogo emirata i Khivinskogo khanstva v 1917–1920 gg.: Vyor putei razvitiia*. St Petersburg: Peterburgskoe vostokovedenie.
- Shioya, A. 2006. "Hiva Hankoku niokeru Kongurato Chōno Seiritsu to Sayyid Ata Shinkō (The Role of the Descendants of Sayyid Ata in the Establishment of Qongrat Dynasty of the Khanate of Khiva)." In *Historical Studies on*

Değişim ve Hive Hanlığı: Yeni Bir Kanal ve Harezm Vahasında Etnik Çatışmanın Doğuşu, 1870- 1890/ Aysel Erdoğan

- Formation and Change of Muslim Communities in Central Asia, edited by T. Horikawa, 90–107. Kyoto. (in Japanese).
- Shioya, A. 2011. “Irrigation Policy of the Khanate of Khiva regarding the Lawzan Canal (1), 1830–1873.” *Area Studies Tsukuba* 32: 115–136.
- Shioya, A. 2013. “Who Should Manage the Water of the Amu Darya?: Controversy over Irrigation Concessions between Russia and Khiva, 1913–1914.” In *Explorations in the Social History of Modern and Colonial Central Asia (19th – Early 20th Century)*, edited by P. Sartori, 111–136. Leiden: Brill.
- Tashev, N. 2009. “Zanimal li Mukhammad-Yusuf Baiani dolzhnost’ divan-begi?.” *O‘zbekiston Tarixi* 2009–2: 14–25.
- Troitskaia, A. L. 1954. “Zemel’no-vodnaia politika Khivinskikh khanov 1850, 1857 gg. (Zagraditel’nye plotiny na protoke Amu-Dar’i).” *Sbornik Gosudarstvennoi publichnoi biblioteki imeni M. E. Saltykova-Shchedrina II*: 75–89.
- Tukhtametov, T. G. 1969. *Rossii i Khiva v kontse XIX–nachale XX veka: Pobeda Khorezmskoi narodnoi revoliutsii*. Moscow: Nauka.
- Zadykhina, K. L. 1952. “Uzbeki delty Amu-Dar’i.” In *Arkheologicheskie i etnograficheskie raboty Khorezmskoi ekspeditsii 1945–1948, Trudy Khorezmskoi arkheologo-etnograficheskoi ekspeditsii I*, edited by S. P. Tolstov and T. A. Zhdanko, 319–426. Moscow: Izdatel’stvo Akademii nauk SSSR.
- Zhukovskii, S. V. 1915. *Snosheniia Rossii s Bukharoi i Khivoi za poslednee trekhsotletie*. Petrograd.